

คอลัมน์ “จากทำพระจันทร์ถึงสนามหลวง”

ผู้จัดการรายวัน ฉบับวันพฤหัสบดีที่ 9 กันยายน 2542

ภูมิธุรกิจร้านหนังสือในประเทศไทย

รังสรรค์ ณะพรพันธุ์

ภาวะถดถอยทางเศรษฐกิจซึ่งปรากฏมาตั้งแต่ปลายปี 2539 กำลังส่งผลต่อธุรกิจสำนักพิมพ์และร้านหนังสือ รายได้จากการขายตกต่ำตามความตกต่ำทางเศรษฐกิจ สำนักพิมพ์และร้านหนังสือจำนวนมากประสบปัญหาการขาดสภาพคล่อง กรณีที่เป็นข่าวอื้อฉาว ก็คือ กรณีบริษัท สยามคัสสาร (ดอกหญ้า) จำกัด (มหาชน) ไม่สามารถชำระหนี้แก่สำนักพิมพ์และสายส่งหนังสือ จนผู้บริหารซึ่งเป็นผู้ถือหุ้นใหญ่ด้วย จำต้องหลบหน้าเจ้าหนี้เป็นการชั่วคราว

ในช่วงเวลาที่ผ่านมาสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ภูมิธุรกิจและผังธุรกิจร้านหนังสือในประเทศไทยแปรเปลี่ยนไปเป็นอันมาก ในทศวรรษ 2490 ธุรกิจร้านหนังสือในต่างจังหวัดยังปรากฏไม่มากนัก ส่วนแบ่งตลาดหนังสือจึงกระจุกอยู่กับร้านหนังสือในจังหวัดพระนครและธนบุรี ต่อเมื่อมีการกระจายสถานศึกษาไปสู่ส่วนภูมิภาค ทั้งมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยครู ธุรกิจร้านหนังสือจึงผุดขึ้นในเมืองอันเป็นสถานที่ตั้งของสถาบันการศึกษา รวมตลอดจนเมืองใหญ่ อันมีฐานะทางเศรษฐกิจดี การขยายตัวของธุรกิจหนังสือพิมพ์มีผลต่อการเติบโตของธุรกิจร้านหนังสือด้วย ร้านหนังสือจำนวนมากก่อเกิดจากการจำหน่ายหนังสือพิมพ์เป็นปฐม แล้วจึงขยายไปสู่การขายหนังสือเล่ม แต่การขยายตัวของธุรกิจหนังสือพิมพ์เป็นผลจากระดับการศึกษาของประชาชนอย่างมีอาจปฏิเสธได้ด้วยเหตุดังนี้ การศึกษาที่มีมากขึ้นของประชาชน ประกอบกับการเติบโตทางเศรษฐกิจ นับเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้ธุรกิจร้านหนังสือขยายไปสู่ส่วนภูมิภาค

ในจังหวัดพระนครและธนบุรี ร้านหนังสือผุดขึ้นเพื่อให้บริการแก่นักเรียนและนักศึกษาใกล้สถาบันการศึกษานานาชาติใหญ่ ส่วนใหญ่จำกัดการขายเฉพาะแบบเรียนและเครื่องเขียน ร้านสมใจนับเป็นตัวอย่างอันดีของข้อความนี้ เพราะก่อเกิดขึ้นมาเพื่อให้บริการแก่นักเรียนโรงเรียนเพาะช่างและโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย การขยายตัวของร้านหนังสือประเภทนี้ยังคงมีต่อมาเมื่อมีจำนวนสถานศึกษาเพิ่มขึ้น ความข้อนี้นับเป็นจริงในส่วนภูมิภาคด้วย

ธุรกิจร้านหนังสือที่ขายหนังสือทั่วไปที่มีใบแบบเรียนมักจะเปลี่ยนที่ตั้งตาม ‘ศูนย์การค้า’ ในยุคที่เวียงนครเขมมเป็น ‘ศูนย์การค้า’ และศูนย์การบันเทิงในจังหวัดพระนครและธนบุรี

ธุรกิจร้านหนังสือกระจุกอยู่ในเวียงนครเขมม ตัวอย่างของร้านหนังสือในบริเวณนี้ ได้แก่ บรรณาการ ฯลฯ

ครั้งเมื่อเวียงนครเขมม 'ร่วงโรย' ประกอบกับมี 'ศูนย์การค้า' ใหม่ผุดขึ้นในบริเวณวังบูรพาในช่วงทศวรรษ 2500 ธุรกิจร้านหนังสือผุดขึ้นในบริเวณวังบูรพาด้วย ไม่ว่าจะเป็นคลังวิทยา แพร์พิทยา โอเดียนสโตร อุดมสาส์น บำรุงสาส์น และก้าวหน้า รวมตลอดจนแผนกหนังสือของห้างเซ็นทรัลดีพาร์ตเมนต์สโตร (วังบูรพา) หนอนหนังสือตบเท้าสู่วังบูรพาดูเดียวกับที่เคยตบเท้าสู่เวียงนครเขมมก่อนหน้านั้น ธุรกิจร้านหนังสือและสำนักพิมพ์ในบริเวณเวียงนครเขมมร่วงโรยตามกาลเวลา ศูนย์แห่งความเจริญย้ายไปสู่วังบูรพา

แต่วังบูรพาเป็นศูนย์ธุรกิจร้านหนังสือและสำนักพิมพ์ได้เพียงทศวรรษเศษ ความร่วงโรยก็มาเยือน เมื่อมีการก่อสร้างศูนย์การค้าสยามสแควร์ในทศวรรษ 2510 ศูนย์กลางการจับจ่ายใช้สอยและศูนย์การบันเทิงของคนกรุงเทพฯ ย้ายจากวังบูรพาไปสู่สยามสแควร์ ธุรกิจร้านหนังสือผุดขึ้นที่นั่นด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งดวงกมล บรรณกิจ และสาขาของโอเดียนสโตร

เมื่อศูนย์การค้าขยายสู่บริเวณราชประสงค์ ธุรกิจร้านหนังสือมิได้ตามแห่ไปด้วย ภายหลังทศวรรษ 2510 กระบวนการสร้างบ้านแปงเมือง (urbanization) ของกรุงเทพมหานครขยายตัวอย่างรวดเร็ว ศูนย์การค้าและศูนย์กลางการจับจ่ายใช้สอยมิได้กระจุกตัวอยู่ในเขตเมืองชั้นในดังปางก่อน หากแต่กระจายไปอยู่ตามชานเมืองหลากทิศ แม้จะยังคงมีร้านหนังสือผุดขึ้นในศูนย์การค้าเหล่านี้ เพื่อสนองความต้องการของประชาชนแถบชานเมือง แต่ภาพของธุรกิจร้านหนังสือพร้อมกันย้ายที่ตั้งของศูนย์การค้าหนังสือ จากเวียงนครเขมมไปสู่วังบูรพา และจากวังบูรพาไปสู่สยามสแควร์ ไม่ปรากฏให้เห็นอีกต่อไป ส่วนสำคัญเป็นเพราะความจำกัดด้านเงินทุนของร้านหนังสือเหล่านี้ และขนาดของตลาดชานเมืองแต่ละแห่งที่ไม่ใหญ่พอ

จวบจนประมาณกลางทศวรรษ 2520 ธุรกิจร้านหนังสือเป็นส่วนควบของธุรกิจสำนักพิมพ์ กล่าวคือ สำนักพิมพ์มักจะมีร้านหนังสือของตนเอง ความข้อนนี้เป็นจริงสำหรับร้านหนังสือทุกร้านในบริเวณเวียงนครเขมมและวังบูรพา บรรณาการในเวียงนครเขมมมีชื่อเสียงในการตีพิมพ์หนังสือประวัติศาสตร์และบรรดาหนังสือที่กรมศิลปากรและหอสมุดแห่งชาติเป็นผู้ดูแลลิขสิทธิ์ ความข้อนนี้เป็นจริงสำหรับคลังวิทยาในบริเวณวังบูรพาดูด้วย ทั้งแพร์พิทยา โอเดียนสโตร และก้าวหน้ามีชื่อเสียงในการจัดพิมพ์หนังสือสารคดี หรือที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า Non Fiction ส่วนอุดมสาส์นและบำรุงสาส์นมุ่งผลิตนวนิยายและหนังสือเชิงรวมย์ สำนักพิมพ์ก้าวหน้ามีชื่อเสียงจากการจัดพิมพ์นิตยสารสอนภาษาอังกฤษชื่อ Progress ซึ่งรุ่งเรืองในช่วงทศวรรษ 2500 และต้น

ทศวรรษ 2510 แต่ธุรกิจของสำนักพิมพ์เริ่มซบเซาภายหลังกิจกรรมของเจ้าของรุ่นแรก รวมทั้งจุดจบของ *Progress* ด้วย สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์เข้าไปยึดพื้นที่แทนภายหลัง ด้วยการออกนิตยสารสอนภาษาอังกฤษ ชื่อ *Future*

วิกฤตการณ์น้ำมันทั้งในปี 2516 – 2517 และปี 2522 มีผลกระทบต่อธุรกิจสำนักพิมพ์และธุรกิจร้านหนังสือเป็นอันมาก เนื่องจากราคากระดาษและต้นทุนการพิมพ์อื่นๆ ถีบตัวสูงขึ้น เมื่อถูกซ้ำเติมโดยภาวะเศรษฐกิจถดถอยอันยาวนานระหว่างปี 2523-2529 โฉมหน้าของร้านหนังสือในวังบูรพาเปลี่ยนแปลงไปมาก แพร์พิทยาและก้าวหน้าหยุดธุรกิจสำนักพิมพ์โดยประกอบธุรกิจร้านหนังสือเพียงอย่างเดียว ธุรกิจของคลังวิทยา อุดมสาส์น และบำรุงสาส์นลดลงไปมาก โอเดียนสโตร์หันไปพิมพ์ตำราระดับอุดมศึกษา อนิจลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏให้เห็นมาก่อนแล้วในเวียงนครเขษม ซึ่งธุรกิจสำนักพิมพ์หดตัว คงเหลือแต่ธุรกิจร้านหนังสือ ดวงกลมแห่งสยามสแควร์ก็เผชิญการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ด้วย ทั้งๆที่เคยมีบทบาทสำคัญในการพิมพ์หนังสือในช่วงหลังปี 2515 แต่แล้วก็ต้องลดธุรกรรมด้านสำนักพิมพ์ลงนับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา

หลังการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเดือนตุลาคม 2516 สำนักพิมพ์ขนาดกลางและขนาดเล็กผุดขึ้นจำนวนมาก สำนักพิมพ์เหล่านี้เกือบทั้งหมดไม่มีร้านหนังสือของตนเอง ส่วนสำนักพิมพ์ดั้งเดิมที่มีร้านหนังสือของตนเอง ทั้งในเวียงนครเขษม วังบูรพา และสยามสแควร์ ค่อยๆ ถอนตัวจากธุรกิจสำนักพิมพ์ คงไว้แต่ธุรกิจร้านหนังสือ บรรดาร้านหนังสือที่ผุดขึ้นตามศูนย์การค้าต่างๆ นับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เกือบทั้งหมดมิได้ประกอบธุรกิจสำนักพิมพ์ การแบ่งแยกระหว่างธุรกิจสำนักพิมพ์กับธุรกิจร้านหนังสือจึงปรากฏอย่างชัดเจนมากขึ้น

กระนั้นก็ตาม สำนักพิมพ์เกิดใหม่บางสำนักกระจายธุรกิจไปประกอบกิจการร้านหนังสือด้วย ดังกรณีร้านหนังสือดอกหญ้า นายอินทร์ และซีเอ็ด แต่กรณีเช่นนี้นับเป็นส่วนน้อย

การเปิดร้านหนังสือเพื่อให้บริการแก่ตลาดเฉพาะด้าน หรือที่เรียกว่า Niche Market มิใช่ปรากฏการณ์ใหม่ในสังคมไทย ร้านขายแบบเรียนนับเป็นตัวอย่างของความซื้อนี้ศึกษาภัณฑ์ ซึ่งเป็นร้านค้าขององค์การครูสภา ถือกำเนิดขึ้นมาเพื่อสนองความต้องการของตลาดเฉพาะดังกล่าวนี้ ยิ่งครูสภาเป็นผู้จัดพิมพ์แบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการด้วยแล้ว ศึกษาภัณฑ์จึงมีบทบาทสำคัญในการจำหน่ายแบบเรียนดังกล่าวนี้ แต่เป็นเพราะการบริหารแบบกึ่งราชการทำให้ศึกษาภัณฑ์ไม่สามารถสนองความต้องการตลาดที่แปรเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว

ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัย (University Bookstore) เป็นพัฒนาการในแนวทางเดียวกับร้านขายแบบเรียน เพียงแต่มุ่งให้บริการแก่ชุมชนมหาวิทยาลัย เริ่มต้นด้วยศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ตามมาด้วยศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และศูนย์หนังสือ

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยเหล่านี้มักจะมีการขยายสาขาตามวิทยาเขต ดังกรณีศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (มธ. ศูนย์รังสิต) หรือไม่ไกลจากชายขอบวิทยาเขต ดังกรณีศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (สยามสแควร์)

แนวความคิดเรื่อง Niche Market ทำให้แพร่พิทยาเปลี่ยนโฉม ด้วยการละทิ้งธุรกิจสำนักพิมพ์ หันมาขายแบบเรียนและตำราทางวิชาการ ตั้งแต่ระดับอนุบาลศึกษาจนถึงอุดมศึกษา รวมทั้งหนังสือสารคดีที่เรียกว่า Non Fiction แพร่พิทยาประสบความสำเร็จในการเปิดสาขาทั้งที่ศูนย์การค้าเซ็นทรัลลาดพร้าวและเซ็นทรัลปิ่นเกล้า การที่แพร่พิทยาสามารถแทรกตัวเข้าไปประกอบธุรกิจการขายแบบเรียนและตำราทางวิชาการได้นั้นเป็นเพราะความมุ่งมั่นและเชิงซ้ำขององค์การค้าครุสภาในการขยายสาขาศึกษาภัณฑ์ ทั้งๆที่บริการการศึกษาขยายตัวในอัตราสูงในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งทำให้ความต้องการบริการการขายแบบเรียนและตำราทางวิชาการเพิ่มขึ้นตามไปด้วย แพร่พิทยาจับตลาดนี้ได้ และพยายามให้บริการด้วยการระดมหนังสือจากสำนักพิมพ์ทุกแห่ง แม้ขนาดของร้านแพร่พิทยาอาจถือเป็น Super Bookstore ตามนิยามอเมริกัน แต่เมื่อเทียบเคียงกับบรรทัดฐานของไทย ต้องนับเนื่องเป็น Super Bookstore

ร้านหนังสือภาษาต่างประเทศ (อังกฤษ) นับเป็นร้านหนังสืออีกประเภทหนึ่งที่มุ่งให้บริการแก่ Niche Market แม้ในระยะแรกจะมุ่งให้บริการแก่ชาวต่างประเทศในเมืองไทย แต่เมื่อคนไทยได้รับการศึกษาจากอสังคตประเทศมากขึ้น ตลาดดังกล่าวนี้ก็ขยายใหญ่ตามไปด้วย ในทศวรรษ 2490 ร้านหนังสือภาษาต่างประเทศมีไม่มาก ที่สำคัญได้แก่ บริษัท นิพนธ์ จำกัด และบริษัท ประมวลมิตร จำกัด ในปัจจุบันยักษ์ใหญ่ในธุรกิจร้านหนังสือต่างประเทศ ได้แก่ ดวงกมล และ Asia Books ยักษ์ใหญ่ทั้งสองขยายเครือข่ายสาขาในลักษณะ Bookstore Chain โดยที่ดวงกมลต้อง 'ล้างมือในอ่างทองคำ' เมื่อมีโอกาสได้คลื่นเศรษฐกิจได้

ร้านหนังสือเรียงมัยเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของร้านหนังสือที่มุ่งให้บริการแก่ Niche Market บริเวณผ่านฟ้า (ถนนหลานหลวงและถนนนครสวรรค์) เป็นแหล่งผลิตหนังสือเรียงมัยแต่ดั้งเดิม เริ่มต้นด้วยสำนักพิมพ์เพลินจิตตั้งแต่ทศวรรษ 2490 ร้านหนังสือในบริเวณนี้มุ่งขายหนังสือเรียงมัยและหนังสือสารคดีสำหรับตลาดระดับล่าง แต่ตลาดหนังสือเรียงมัยนับตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาแปรเปลี่ยนไปมาก โดยมีได้ถูกครอบงำโดยนวนิยายอีกต่อไป ส่วนแบ่งตลาดของนวนิยายถูกหนังสือการ์ตูนแย่งชิงไปอย่างสำคัญ ทั้งนี้เป็นผลจากอิทธิพลของญี่ปุ่นทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม การขยายตัวของขบวนการ Nipponization ทำให้ผ่านฟ้ากลายเป็นแหล่งผลิตและขายหนังสือการ์ตูนญี่ปุ่น เมื่อเด็กวัยรุ่นไทยติดการ์ตูนญี่ปุ่น ร้านหนังสือการ์ตูนญี่ปุ่นผู้ขึ้นตามศูนย์การค้าต่างๆ ทั้งนี้ด้วยอิทธิพลของ Nipponization หรือ Japanization นั่นเอง

ภูมิธุรกิจร้านหนังสือในกรุงเทพมหานครแปรเปลี่ยนไปมากนับตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา กรุงเทพฯไม่มีศูนย์การค้าหรือศูนย์การบันเทิง 'หลัก' ดังเช่นที่เคยมีเวียงนครเขษม วังบูรพา และสยามสแควร์อีกต่อไป ด้วยเหตุที่ปริมาณของกรุงเทพฯขยายใหญ่ขึ้นมาก อันเป็นผลจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของขบวนการสร้างบ้านแปงเมือง ประกอบกับความแออัดของการจราจร ต้นทุนการเดินทางไปยังศูนย์การค้าหลักจึงเพิ่มขึ้นมาก นอกจากนี้ การสร้างศูนย์การค้าหลักในใจกลางเมืองยังต้องเผชิญปัญหาที่ดินราคาแพง เหตุปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ทำให้ศูนย์การค้าหรือศูนย์การบันเทิงผุดขึ้นบริเวณชานเมืองมากกว่าที่จะเลือกที่ตั้งในใจกลางเมือง

ธุรกิจร้านหนังสือนิยมเลือกที่ตั้งในศูนย์การค้ามากกว่าที่จะแยกตัวตั้งร้านเป็นเอกเทศ เหตุผลสำคัญเป็นเพราะศูนย์การค้าเป็นศูนย์กลางการจับจ่ายใช้สอย ต้นทุนปฏิบัติการ (Transaction Cost) หรือค่าใช้จ่ายในการจับจ่ายใช้สอย ไม่ว่าจะเป็ค่าใช้จ่ายในการเดินทาง เวลาที่เสียไปในการจับจ่ายใช้สอย รวมตลอดจนต้นทุนสารสนเทศ (Information Cost) กลายเป็นต้นทุนที่สำคัญ การตั้งร้านหนังสือในศูนย์การค้าช่วยประหยัดต้นทุนเหล่านี้ ยิ่งกรุงเทพฯขยายใหญ่ มากเพียงใด และภาวะจราจรแออัดและติดขัดมากเพียงใด ต้นทุนเหล่านี้ยิ่งมีความสำคัญต่อการตัดสินใจของผู้บริโภคมากเพียงนั้น ร้านหนังสือนอกศูนย์การค้าที่สำคัญได้แก่ ร้านขายแบบเรียน ตำรา และเครื่องเขียน ซึ่งมักตั้งอยู่ใกล้สถานศึกษา